

SZILI SÁNDOR

Szibéria meghódításának néhány kérdéséről az 1970/80-as évek szovjet történész vitáiban

(Egy majd 250 éves polémia újabb fejleményei.)

Talán nincs is az orosz történelemnek még egy oly annyira összetett, félreértésekkel, ellentmondásokkal, vitáktól terhes témaköre, mint Szibéria és Oroszország egyesítésének kérdése, a Jermak expedíció forrásainak, kronológiájának, eseményeinek értékelése.

Az ismert dokumentumok körének behatároltsága, a bennük rejlő nyilvánvaló ellentmondások feloldása igen nehéz helyzet elé állította a kérdés kutatóit, különösen azért, mert az idevonatkozó két legfontosabb forráscsoport az ún. szibériai évkönyvek, és a korabeli hivatalos oklevelek, dokumentumok, diplomáciai iratok már eleve különböző prekonceptiók hatása alatt születtek. Így aztán nem véletlen, hogy a napjainkig húzódó viták gyökerei a 18. sz. közepéig nyúlnak vissza.¹

Ki volt valójában Jermak? Kinek az ösztönzésére, milyen céllal, hogyan és mikor vágtak neki a kozákok Szibériának? Milyen kapcsolat volt IV. Iván, a Sztroganovok, és a volgai atamán között? Melyek az expedíció legfontosabb eseményei, és hogyan alakult ezek időrendje? Ime azon kérdések csokra, amelyek megnyugtató válaszaival mostanáig adós a történetírás.

Vegyük számba a forrásokban felbukkanó változatokat! A 16. sz. végén – 17. sz. elején született diplomáciai iratok az állam tekintélyét voltak hivatva megerősíteni, ezért a cári akaratot végrehajtó hódítókként tüntették föl a kozákokat.² Ilyen szellemben tárgyalták az eseményeket a nemesi történetírók is.

A 19. sz-i polgári irányzatok elsősorban a Sztroganov-évkönyv (17. sz. második negyede) alapján a magántőke képviselőit tolták előtérbe, bár a trón kezdeményező szerepét nem tagadták.³

A pravoszláv egyház is igen hamar kialakította sajátos viszonyát az eseményekhez (Jeszipov-évkönyv). Az 1636-ban keletkezett krónika szerint a volgai atamán Isten kiválasztottja volt, és 540 társával kereszttel a kezében döntötte meg a szibériai böszörmény cár, Kucsum hatalmát.⁴

A források negyedik típusát végül azok a legendák, mondák, mesék, dalok, és hiedelmek alkotják, amelyeket főleg a Remezov- és Kunguri-évkönyvek (17. sz. vége – 18. sz. eleje) őriztek meg az utókornak, és amelyek Szibéria meghódítását a nép szabadságvágyával, a feudális terhek előli menekülésével hozták összefüggésbe.⁵ Ezek a gondolatok azonban 1917-ig komolyabb visszhang nélkül maradtak.

A történetírásban G.F. Müller (1705–1783), Szibéria történelmének első komoly művelője óta kialakult nézetek hamar kimerítették a lehetséges variációk számát, hiszen a forrásbázis adott lévén, ezek szélesítése egy bizonyos körön túl lehetetlenné vált. Így hosszú időn át új megközelítés a homályos részleteket illetően nem született, csak egyes régebbi elképzelések felfrissítése és átdolgozása folyt. Ennek során a már említett ellentmondásos forrásokra támaszkodva négy alapvető koncepció alakult ki.⁶

Az első, amely szerint a Sztroganovok aktívan részt vállaltak az expedíció szervezésében, először Karamzinnál talált támogatásra. E nézetet képviselte: Sz.M. Szolovjov, A.A. Dimitrijev, Sz.V. Bahrusin, A.A. Vvegyenszkij is. Ezzel szemben a történészek egy másik csoportjának véleménye szerint a Sztroganov családnak sem közvetve, sem közvetlenül nem volt szerepe az expedíció útbaindításában (P.I. Nyebolszin, Sz.A. Andrianov, A.I. Andrejev). E két csoport közti kompromisszum megteremtésén fáradoztak azok, akik szerint a Sztroganovoknak ugyan volt közüik az eseményekhez, mert ők látták el felszereléssel Jermakot és társait, de ezt kényszerből tették, hogy minél előbb megszabaduljanak a kozákoktól (G.F. Müller, P.A. Szolovcov, M.M. Scserbatov, D.I. Ilovajszkij). Végül kialakult egy negyedik álláspont is, N.V. Sljakové, aki a kezdeményezést egyedül IV. Ivánnak tulajdonította, de véleményével hosszú ideig magára maradt.

A valóság-hű állásfoglalás kidolgozását megnehezítette, hogy a különböző nézőpontok osztály- és ideológiai háttére és az adott korok társadalmi feszültségei mindig rányomták bélyegüket a lehetséges magyarázatokra.⁷

Az utolsó harminc év vitáiban végül is kikristályosodott az az álláspont, amely a IV. Iván cár kezdeményező szerepét túlhangsúlyozó G. Kraszinszkij véleményét ugyan elvetette, de a további kutatásoktól tette függővé a kérdéskör végleges megoldását anélkül, hogy az állam szerepét teljesen kizárta volna.⁸ A szükséges források szórabírása elmélyült műhelymunkát, nyugodt légkört igényelt, aminek különösen kedvezett, hogy

a szibériai történetírás súlypontja a II. világháború utáni időszakban végérvényesen áttolódott a gazdaság és társadalomtörténeti kutatásokra. Ennek előfeltétele volt az 1940/50-es években kialakult terminológiai vita, amely a régi álláspontot fölülbírálva elvetette a fegyveres hódítás elméletét, és helyette általános használatra az egyesítés kifejezést javasolta. A katonai hódítás tényét ugyan nem tagadták, de azt a terület megszerzésének csupán egyik mozzanataként értékelve, a békés megszállás és önkéntes csatlakozás után harmadrangúnak minősítették. E három fázisból állt össze Szibéria és Oroszország egyesítésének folyamata, aminek békés lezajlását a kis népsűrűségű hatalmas területekből fakadó sajátosságokkal indokolták.⁹ (Itt azonban feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy ha óvatosan bár, de még mind a mai napig léteznek az általános értékelésektől eltérő álláspontok is!)¹⁰

A történészek véleménye már Jermak és csapata indulásának kezdeti időpontja tekintetében is különböző.¹¹ A szakirodalomba korán bekerült változatok mellett (1580, 1581, 1582) V.I. Szergejev az 1578/79-es dátumot is fölvetette. A nézetkülönbségek oka az évkönyvek és cári oklevelek ellentmondásaiban rejlik. (A Kunguri-évkönyv 1578/79-re, a Remezov, és a szolvicegodszi letopiszec 1579-re, a Sztorganov, Szinogyik, és Jeszipov-krónika 1581-re, az ún. „opalnaja gramota” (cári oklevél) 1582-re teszi az indulást.) A vélemények csak a szeptember 1-i dátumban egységesek, illetve abban, hogy Kaslik bevétele októberre esik (1581?, 1582?). Jermak halálát viszont már egyesek 1583, mások 1585. augusztus 5/6-hoz fűzik.¹²

Az események napjainkban legáltalánosabban elfogadott kronológiája a következő: az expedíció indulása 1581. szeptember 1-én történt, Kaslik bevétele 1582. október 26-án, Jermak halála pedig 1585. augusztus 6-án volt (A.I. Andrejev, A.A. Vvegyenszkij, Sz.V. Bahrusin, A.A. Preobrazsenszkij, A.P. Okladnyikov).¹³ Szergejev szinkretikus kísérlete, hogy az egymással ellentétes tartalmú krónikákat egybeötvözze, komolyabb visszhang nélkül maradt, bár E.K. Romodanovszkaja egy későbbi változatát figyelemreméltónak találta.¹⁴ Szintén elvetették az A.A. Dmitrijev (1580. szeptember 1.), N.V. Sljakov, majd R.G. Szkrinnyikov által támogatott javaslatot (1582. szeptember 1.) is. Nem sikerült a kutatóknak közös megegyezésre jutniuk az évkönyvek keletkezésének idejében és egymással való összefüggésükkel kapcsolatban sem.

A mai évkönyvkutatás Bahrusin 1915–1927 között kidolgozott vizsgálódásain alapszik. Ő állította föl azt a tételt, hogy a Sztrojanov, a

Jeszipov, és a Kiprián felhívására összeállította Szinogyik egy közös forrásra vezethető vissza, ez pedig az az irat (Napiszanyie), amelyet a kozákok hoztak 1621/22-ben az érsek felkérésére.¹⁵ A Bahrusin-féle koncepciót Szergejev átdolgozta, hogy kifejtett nézeteit bizonyítani tudja. Az ő szemére leginkább azt vetették, hogy túlságosan is a Kunguri- és a Remezov-évkönyvekre támaszkodott az expedíció indulási dátumának meghatározásában, valamint, hogy a kozák harcmódorra és életformára nem jellemző feltételezése (pl.: kozák druzsinában működő kancellária) nem állják meg a helyüket. Szergejev ugyanis alapos vizsgálódások után egy fantasztikusnak tűnő hipotézissel állott elő. A kozák druzsinában valóban voltak írkokok – jegyzi meg – akik között ott volt Makszim Sztrojanov embere is. Ő küldte a Sztrojanov-levéltárba azokat a jelentéseket, amelyeket a Sztrojanov-évkönyv összeállítója később fölhasznált. Az írkok állami szolgálatban Szibériában maradt, és amikor a Poszolszkij Prikaz 1596-ban a tjumenyi szolgáló embereket faggatta a hadjárat részleteiről, M. Sztrojanov egykori írkokja összeállította azt az írást, amely a Kunguri-évkönyv alapjául szolgált!¹⁶

Szibéria historiográfusai számára az 1970-es év igazi meglepetést tartogatott! A nem várt fordulatot hozó dokumentum adatait Romodanovszkaja a Tudományos Akadémia Szibériai Tagozatának Értesítőjében tette közzé: sikerült megtalálnia a Kiprián kérésére összeállított, és az elesett kozákok névsorát őrző jegyzék (Szinogyik) egy teljesebb, önálló változatát.¹⁷ Ezt 1970-ig csak rövidített formájában, a Jeszipov-évkönyv 37. fejezeteként ismerték.

Szergejev ugyan tett még egy kísérletet az expedíció eseményeinek sajátos rekonstruálására (Jermak kétszer indult neki Szibériának, először sikertelenül járt, majd másodszor, amikor Iván Kolco a volgai haramiákkal csatlakozott hozzá, már átjutott az Uralon, és meghódította a Szibériai Kánságot)¹⁸, de Romodanovszkaja felfedezése új irányba terelte a kutatások menetét.

Az expedíciót túlélő, majd 1585 után Szibériába visszatérő kozákok névanyagai után kutatva Preobrazsenszkij a cári hivatalok aktáit nézte át.¹⁹ Számos egykori Jermak druzsinabeli kozák neve mellett néhány olyan információt is publikált, melyek a már cári szolgálatban a vajdákkal Szibériába érkezettekről is közölt adatokat. Számunkra különösen érdekes az a felfedezése, hogy egy bizonyos Mátyás nevű magyart, aki Kaslik bevétele előtt 7 évvel került a livón csataterекről Moszkvába és állott be a cár

szolgálatába, egy fegyveres csapat tagjaként szibériai szolgálatra rendelték ki.²⁰

1976-ban Romodanovszkaja újabb értékes információval jelentkezett.²¹ A „Letopiszec sztarih let” 17. sz. végi krónikában egy Jermak származására vonatkozó, addig még ismeretlen bejegyzést fedezett föl. Eszerint Jermak az Északi Dvina menti egykor Boroknak nevezett településen született volna.

A korábbi biográfiák legelterjedtebb változatai a kozák atamánt Permből származtatták. Kevésbé elterjedt változatok Vologda környékére tették szülőhelyét, de Borok említése most fordult elő először.²² Az évkönyvben Jermak indulásának időpontjául 1579 van feltüntetve. Romodanovszkaja szerint Makszim Sztroganov 1577 őszén fölfogadta Jermakot, hogy az részt vegyen Makszim oldalán a családi örökség elosztása körüli torzskodásban. Később Jermak valószínűleg visszatért a Volga mentén táborozó társaihoz, de 2 év múlva a család felkérésére ismét a Kámán találjuk. Ezért van tehát nyoma a Sztroganov Krónikában a kozákok 1579-es meghívásának.

1977-ben L.A. Goldenberg a Szibéria és Oroszország egyesítésére vonatkozó források szűkösségére ismételten rámutatva, felhívta a figyelmet az addig még elég kevésbé tanulmányozott 17–18. századi kartográfiai dokumentumokra.²³

Romodanovszkaja már említett felfedezése a Pogogyin-évkönyvre irányította a kutatók figyelmét. A krónikát 1907-ben mint a Jeszipov egyik rövidített változatát publikálták.²⁴ Az alapos szövegelemzések azt az óvatos föltételezést engedték meg, hogy a Pogogyin-féle évkönyvben megőrzött szöveg egy része korábbi mind a Jeszipov, mind a Szinogyik teljes változatánál. Minthogy e részek információi szemtanúra vallanak, illetve, hogy a Pogogyin időrendben nem lép túl 1600-on, Romodanovszkaját arra a következtetésre vezették, hogy a Pogogyin krónika annak a Napiszanyienek a szövegét őrizte meg, amelyet a kozákok közt állítottak össze 1600–1601 körül, és 1621/22-ben Kiprian kérésére vittek az érsek elé. Tehát a legrégebb, legértékesebb forrással van dolgunk.²⁵ A tudós a krónika feltételezett szerzőjét Cserkasz Alekszandrovban, a Jermaktól a cárhoz küldött követség egyik tagjában vélte felismerni.

1979-ben jelent meg a leningrádi egyetem professzorának, R.G. Szkrinnyikovnak a tanulmánya, amelyben Jermak indulásául egy régen feledésbe merült koncepció (Sljakov) nyomán 1582. szeptember elsejét jelölte meg. A 16. századi Oroszország történetével foglalkozó ismert

kutató a livón háború hőseinek nyomán jutott el Szibéria meghódításának témaköréhez.²⁶ A 16. sz. 80-as éveinek cári oklevelei, Sztravinszkij vajda Báthorihoz intézett levele (ebben szerepel egy Jermolaj Tyimofejevics 1581 nyarán Mogiljov alatt), a nogaji tatárok panaszai (amiben Jermakot nem említik), és a Sztroganov ágyú öntésének feltételezhető ideje alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy Jermak nem lehet azonos a korábbi biográfiák Vaszilij Aljonyin haramiájával, hanem az 1581 június–júliusában még Mogiljov alatt harcoló tapasztalt kozákvezérről (Jermolaj Tyimofejevicsről – gúnynevén Tokmakról) mesélnek a dokumentumok, aki csapatával elmaradt zsoldja pótlására saját elhatározásából vonult Szibériába, némi támogatást nyerve a fosztogatásaitól tartó Sztroganovoktól.

Szkrinnyikov sajátos és különálló véleményét a Pogogyin-évkönyv újraértelmezésével próbálta alátámasztani. Minthogy Szibéria egyesítésének közelgő 400 éves évfordulója a társadalom szélesebb rétegeinek figyelmét fordította az addig szűk szakmai kereteken belül folyó vitára, Szkrinnyikov szenzációnak tűnő felfedezése (Jermak eltűnt „archívumának” rekonstruálása) széleskörű publicitást nyert.²⁷ Szkrinnyikov szerint a Pogogyin-évkönyv legalább olyan értékes forrás, mint amilyennek Romodanovszkaja véli, de összeállítója nem Cs. Alekszandrov, hanem a Poszolszkij Prikaz egy írónoka, aki a hivatalos iratokból és Alekszandrov követségének dokumentumaiból alakította ki krónikáját a 17. sz. végén.

A leningrádi történész hipotézise felállításakor éppen ezért döntően a cári oklevelek, és a Sztroganov-krónika mellett a Pogogyin-évkönyvre támaszkodott. Az általa rekonstruált időrend a következő: indulás – 1582. szeptember 1., Kaslik bevétele 1582. október 26., Jermak halála 1585. augusztus 6.

1981. október 13–15 között Novoszibirszkben országos tudományos konferenciát tartottak, amelyet Jermak hadjáratának, és Szibéria valamint Oroszország egyesítésének 400 éves évfordulója tiszteletére rendeztek.²⁸ Szibéria történetének középkori szekciójában több referátum mellett elhangzott Szkrinnyikov előadása is, amelyben röviden ismertetve kutatásait, egy sor dokumentum elvetése mellett, új kronológia bevezetését javasolta. Az előadás után kibontakozott szakmai vita viszont egyértelműen elutasította álláspontját.²⁹ Noha Szkrinnyikov a vitában alulmaradt, 1982-ben megjelent két könyvében változatlan formában tette közzé ellenvéleményét.³⁰ A szaktudományos és a tudományos ismeretterjesztő változat értékét a koncepció vitathatósága ellenére főként az adja, hogy elsőként tett kísérletet az expedíció problémakörének monografikus

igényű összefoglalására. Szkrinnyikov évkönyvelemzése újabb viszonyrendszert állított föl a krónikák között.³¹ Szerinte a Sztrozanov- és Jeszipov-krónikák egy közös ösre, az ún. Protografra vezethetők vissza, amely a Szinogyikot és a veteránok visszaemlékezéseit tartalmazza. Mind a Jeszipov-, mind a Sztrozanov-krónikák szerzői előadásukat egyéb, azaz nem szibériai évkönyvek fordulatainak átvételeivel színesítették (Hronograf 1512 – Pveszty 1626).

Az 1981-es történésvitát és Okladnyikov posthumus megjelent írásait nem számítva, a monográfiára viszonylag későn született reagálás a hagyományos kronológia híveinek köréből.³² Preobrazsenszkij kiemelte ugyan Szkrinnyikov nézetének pozitív elemeit (Kraszinszkij véleményének elvetése, Oroszország szibériai politikájának helyes értékelése, az egyházi álláspont kritikája, a bennszülöttek fontos szerepe Jermak gyors győzelmében, az egyesítés jellege, értékelése), de az új koncepciót egészében elvetette. Szerinte Jermakot nem lehet a Mogiljov alatt harcoló Jermolajjal azonosítani, mert az a Vaszilij Janov és Jermolaj Tyimofejevics, akiket Sztrozanovszkij említ a levelében, a doni, és nem a volgai kozákokat vezették. Továbbá, több Jermak nevű embert is említenek a korabeli források, ami ellentmond Szkrinnyikov azon véleményének, hogy az atamánnak nem lehettek „alteregói”.³³ A Szergejev által 1976-ban publikált dokumentum (Urmagmet-murza a cárhoz intézett panasza) említi Jermak nevét a volgai fosztogatásokkal kapcsolatban 1581 nyarán, és ezt az információt nem lehet több évvel korábbra visszavetíteni, mint ahogy azt Szkrinnyikov gondolja. Az „opalnaja gramota” (cári oklevél) pontosabb szövegértelmezése is azt bizonyítja, hogy a kozákokat volgai útonállásuk levezeklése fejében fogadták föl Perm (és nem csak a Sztrozanov votcsina) védelmére, uralkodói engedéllyel, ha tehát közvetett módon is, de az állami politikának fontos szerep jutott az események alakításában.³⁴

A Sztrozanov krónika írója révén elkövetett hibák, és a Szkrinnyikov által föllelni vélt okaik ugyan igen érdekesek, de spekulatív magyarázatuk csak logikai úton bizonyítható, ami további kutatásokat kíván ez irányban is – hangsúlyozta Preobrazsenszkij. A moszkvai akadémikus azt is kétségbe vonta, hogy a kozákok két hónap leforgása alatt eljuthattak Kaslikba. Ezzel kapcsolatban ha nem is döntő bizonyíték, de figyelmet érdemel az a kísérlet, amelyet a permi egyetem diákjainak egy csoportja nemrég végrehajtott. Megpróbáltak a Csuszovajáról két hónap leforgása alatt Tobolszkig lehajózni, de ez nem sikerült.³⁵ (Szkrinnyikov szerint a kozákok 56 nap alatt tették meg ezt az utat.)

Nem tűnik kielégítően bizonyítottnak az sem – írja Preobrazsenszkij –, hogy Alej, Kucsum fia a tatár erők elítjével Jermak expedíciója alatt támadt Cserdinyre. A többi forrás e támadással kapcsolatban vagy nem említ nevet, vagy egy másik vezérről, Kihekről beszél. Pedig ha a tatár kán fiáról volna szó, az esetnek jelentősége miatt mindenképpen nyoma kellett volna maradnia a forrásokban. Végezetül Preobrazsenszkij Szkrinnyikov munkáját ugyan figyelemre méltónak nevezte, de olyannak, amely megnyugtató módon nem tudta tisztázni a homályos részleteket.

Sajnos meg kell említeni, hogy a témával kapcsolatos szakirodalomban néha komoly földrajzi tévedések is napvilágot látnak, ami arra mutat, hogy a kutatók a kartográfiai dokumentumok nem kellő figyelembevételével támaszkodnak az írott forrásokra. (Erre a veszélyre Goldenberg már többször felhívta a figyelmet.)³⁶ Így csúszhattak be topográfiai hibák olyan neves történészek munkáiba is, mint pl. Bahrusin, Dolgih, vagy éppen Szkrinnyikov.³⁷

A források ellentmondásainak megnyugtató feloldása még várat magára. Az évkönyvek, amelyek általában 40–50 évvel keletkeztek az események után, többnyire csak másolatokban, rövidítésekkel, betoldásokkal maradtak fent. Egyedül a Remezov-krónikának van szerzői kézírata. A történeteket tehát csak gondos textológiai kutatásokkal lehet rekonstruálni.³⁸ Elkerülhetetlen a lehetséges változatok szó szerinti összehasonlítása, aprólékos, minden részletre kiterjedő vizsgálata.

Az utóbbi 15 év, ha megepezdítette is az állóvizet, és több új, figyelemreméltó elméletet produkált, a végső megoldással egyelőre adós maradt. A viták tehát 400 évvel a titokzatos atamán halála után sem szűntek meg, és noha a hőstettét körülfogó homály jórészt már oszladozni kezdett, a laikus érdeklődőknek egyelőre a türelmes várakozás, a történészeknek pedig az elmélyült kutatómunka jut továbbra is osztályrészül.

Jegyzetek

1. A.A. *Preobrazsenszkij*: U isztokov narodnoj isztoriograficeszkij tradicii v oszvescsenii problemi priszoegyinyenyija Szibiri k Rosszii. In: Problemi isztorii obszcsesztvennoj miszli i isztoriografii. Moszkva, 1976. Nauka. 384.
2. A.A. *Preobrazsenszkij*: Ural i Zapadnaja Szibir v konce XVI-nacsale XVIII veka. Moszkva, 1972, Nauka. 44–55.
3. A.A. *Preobrazsenszkij*: U isztokov..., 377.
4. *Szibirszkije letopiszi*. Szpb., 1907, 122–123.
5. A.A. *Preobrazsenszkij*: U isztokov... 377.

6. *A.A. Vvegyenszkij*: Dom Sztroganovih v XVI–XVII vekah. Moszkva, 1962, 61–62.
7. *A.A. Preobrazsenszkij*: U izstokov... 376.
V.I. Sunkov: Razrabotka voproszov isztorii Szibiri za rubezson. In: Voproszi Isztorii Szibiri i Dalnyevo Vosztoka. Novoszibirszk, 1961. 35–39.
G.P. Basarin: Nyekotorie voproszi isztoriografii vhozsgyenyija Szibiri v szosztav Rosszii. Jakutzsk, 1971, 19–20.
8. *G. Kraszinszkij*: Pokorenyie Szibiri i Ivan Groznij. In: Voproszi Isztorii 1947. 3. 80–99. *O.N. Vilkov*: O nyekotorih pricsinah priszoegyinyenyija Szibiri k Rosszii v konce XVI- nacsale XVII. vekah. In: Izvesztyija SZO AN SZSZSZR 1967. 6. szer. obscs. nauk, vipuszk 2. 91–98. Isztorija Szibiri sz drevnyesih vremjon do nasih dnejev. Leningrád, 1968. Nauka. II. tom. *Isztorija Szibiri*. II. tom. Novoszibirszk, 1965.
9. *V.I. Sunkov*: Nyekotorie problemi isztorii Szibiri. In: Voproni Isztorii. 1963. 10. 66.
10. *G.P. Basarin*: Nyekotorie... 3. *Isztoricseszskaja nauka* i nyekotorie problemi szovremennosztyi. Sztatyi i obszuzsgyenyija. M., 1969, Nauka.
11. *E.K. Romodanovszkaja*: Szibirszkoe letopiszanyie i hronologija pohoda Jerma-ka. In: Szibirszkie ognji. 1981. 12. 134.
12. *A.A. Preobrazsenszkij*: Nyekotorie itogi i szpornie voproszi izucsenyija nacsala priszoegyinyenyija Szibiri k Rosszii. In: Isztorija SZSZSZR. 1984. 1. 118.
13. Uo. 114–115. *A.A. Vvegyenszkij* Jermak halálát 1584. aug. 6-hoz fűzi!
14. *E.K. Romodanovszkaja*: Szibirszkoe letopiszanyije... 135.
15. *Sz.V. Bahrusin*: Naucsnie trudi. tom 3. csaszty 1., Moszkva, 1955. 22–30.
16. *V.I. Szergejev*: U izstokov szibirszkovo letopiszanyija. In: Voproszi isztorii. 1970. 12. 58.
17. *E.K. Romodanovszkaja*: Szinogyik jermakovim kazakam. (Predvarityelnoje szoobscsenyije.) In: Izvesztyija SZO AN SZSZSZR 1970. 11. szer. obscs. nauk, vipuszk 3. 14–21.
18. *V.I. Szergejev*: Isztocsnjyiki i putyi isszledovanyija szibirszkovo pohoda volzszkik kazakov. In: Aktualnie problemi isztorii SZSZSZR. Szbornyik trudov Moszkovszkovo oblasztново pedagogicseszskovo insztituta imenyi N.K. Krupszkoj, 1976.
19. *A.A. Preobrazsenszkij*: U izstokov... 378–383.
20. Uo. 381. Az erről szóló forrást N.N. Ogloblin már 1895-ben közzétette, de szerinte Mátyás Jermak kíséretében vetődött Szibériába. *N.N. Ogloblin*: Obozrenyie sztolbcov i knyig Szibirszkovo prikaza. cs.1. M., 1895. 285.
21. *E.K. Romodanovszkaja*: Sztroganovi i Jermak. In: Isztorija SZSZSZR. 1976. 3. 130–145.
22. Uo. 143.
23. *L.A. Goldenberg*: Kartograficseszkie matyeriali XVIII–XIX. vekov i nyekotorie voproszi priszoegyinyenyija Szibiri. In: Izvesztyija SZO AN SZSZSZR. 1977. 6. szer. obscs. nauk, vipuszk 2. 146–152.
24. *Szibirszkie letopiszi*. Szpb. 1907, 271–295.
25. *E.K. Romodanovszkaja*: Pogogyinszkij letopiszec (K voproszu o nacsale szibirszkovo letopiszanyija). Novoszibirszk, 1980. Nauka. 18–58.

26. *R.G. Szkrinnyikov*: Podgotovka i nacsalo szibirszkaj ekszpedicii Jermaka. In: Voproszi Isztorii, 1979. 8. 44–56.
27. *V. Szenyin*: Szibirszkoe vzjatyie. Pravda. 1981. szept. 21. 7. *R.G. Szkrinnyikov*: V poizskah „arhiva” Jermaka. In: Nauka i zszizny. 1982. 6. 49–51.
28. *Szibir v proszom*, nasztojaszem i buduscsem. Szibir v epohu feodalizma i kapitalizma. Tезiszi dokladov i szoobscsenyj Vszeszozjuznoj naucsnoj konferencii (13–15 oktyabrja 1981.) Novoszibirszk, 1981, vipuszk 1.
29. *V.V. Alekszejev – N.N. Pokrovskij*: Prosloe, nasztojassee, i buduscsee Szibiri. Konferencija v Novoszibirszke. In: Isztorija SZSZSZR. 1983. 2. 209–213.
30. *R.G. Szkrinnyikov*: Szibirszkaja ekszpedicija Jermaka. Novoszibirszk, 1982. Nauka. *Uő.*: Ekszpedicija v Szibir otrjada Jermaka. Leningrád, 1982.
31. *R.G. Szkrinnyikov*: Szibirszkaja ekszpedicija... 12–60.
32. *A.A. Preobrazszskij*: Nyekotorie itogi i szpornie voproszi... 101–118. *A.P. Okladnyikov*: Tuzemnie legendi o Jermake. In: Szibirszkie ognyi. 1981. 12. 125–133. *Uő.*: Podvig Jermaka. Szovetszkaja Rosszija. 1982. február 7. 4. *Uő.*: Priszoe gyinyenyie Zapadnoj Szibiri i pohod Jermaka. In: Bajkal. 1984. 1. 126–137.
33. *A.A. Vvegyenszkij*: im. 89.
34. *A.A. Preobrazszskij*: Nyekotorie itogi i szpornie voproszi... 113.
35. Uo. 116.
36. *L.A. Goldenberg*: im. 146. *Uő.*: Atlaszi Szibiri Remezova kak isztocsnik dlja isztorii szibirszkikh gorodov. In: Goroda Szibiri. Novoszibirszk, 1978.
37. A Jajva, a Csuszovaja mellékfolyója – írja Bahrusin. (Naucsnie trudi. tom 3., 1.cs. 100.) Ez lehetetlen, hiszen a Jajva a Csuszovajanál jóval északabbra folyik, és a Kámába ömlik. A Csuszovaja mellékfolyói a következők: Szuljom, Utka, Szerebrjanka, Szilvica, Kojva, Uszva (jobbaldaliak), Revda, Liszva (baloldaliak) Lásd: Karta Szverdlovskzokj oblasztyi. Moszkva, 1984. lépték 1:750 000.
- Bahrusin: Naucsnie trudi. tom 3., 2. részéhez B.O. Dolgih készített kiégészítő térképet. Ez igen pontatlanul ábrázolja a Jamisev-tavat, amely így könnyen összetéveszthető a lényegesen nagyobb Kulundi-tóval. A Jamisev valójában sokkal kisebb, és az Irtis jobb partján van, a mai Pavlodártól délre kb. 60 km-re. Nagyon fontos sölélőhely volt, híres vásárral a 17–18. sz-ban.
- Lásd erről: *A.P. Okladnyikov – O.N. Vilkov*: Priszoe gyinyenyie Zapadnoj Szibiri k Rosszii, i razvityie ekonomiceszkikh szvjazej z Kazahsztanom v konce XVI- pervoj csetvertyi XVIII. vekov. In: Izvesztyija AN Kaz SZSZSZR, szer. obscs. nauk. 1982. 3. 25. *Atlasz geograficeszkikh otrkrtij v Szibiri i v szevero – zapadnoj Amerike XVII–XVIII vekov.* szerk.: A.V. Jefimov Moszkva, 1964, Nauka. 34. tábla. *The Atlas of Siberia* by Semyon U. Remezov. szerk.: L. Bagrow. Facsimile edition. 's-Gravenhage, 1958. 97. tábla. *Szkrinnyikov*: „A XV. sz. 20-as éveiben Dszingiz-kán leszármazottja Hadzsi-Muhamed meghódította az isimi tatárokat és Kizil-Turában ütötte föl szállítását ott, ahol az Isim a Turába ömlik.” (*Szkrinnyikov*: Szibirszkaja ekszpedicija Jermaka. 99.) Az Isim az Irtisbe ömlik. Ott valóban megtalálható Kizil-Tura, orosz nevén Krasznyj Jar. (lásd: *R.M. Kabo*: Goroda Zapadnoj Szibiri. Moszkva, 1949. térképe, továbbá *The Atlas of Siberia* by Semyon U. Remezov 87. tábla.)
38. *E.K. Romodanovszkaja*: Szibirszkoe letopiszanyie... 137.